
Jogi kultúra és jogosultságkultúra. Egy lehetséges fogalmi háló vázlata *

Fekete Balázs**

A társadalmi-jogi kutatások (*socio-legal studies*) térhódítása töretlen a kortárs jogtudományban. Természetesen nem beszélhetünk valamiféle egységes – definíciószerűen meghatározható – felfogásról, hanem több irányzat egymásra hatása és versengése e fejlődés központi hajtóereje.

1. A meghatározó megközelítések az empirikus kutatás mellett az elméleti fogalomalkotást sem hanyagolják el, de azt nem lehet állítani, hogy jelenleg rendelkezésünkre állna egy több-kevésbé koherens és széles körben elfogadott fogalomkészlet a jogi jelenségek társadalmi és kulturális vetületeinek magyarázatához. Vannak bizonyos alapfogalmak – például: jogi kultúra (*legal culture*),¹ jogtudat (*legal consciousness*),² jogi elidegenedés (*legal alienation*),³ jogi mítosz (*legal myth*)⁴ – melyek általában szerepet kapnak egy társadalmi-jogi kutatásokhoz kapcsolódó kutatási projektben, de azok fogalmi kereteinek pontos meghatározása sokkal inkább a résztvevő kutatók egyéni meggyőződésének, mint a tudományos közvélekedésnek – *communis opinio doctorum* – a függvénye.

Közismert, hogy az Ünnepelettől sem idegen a fogalmi tisztázás igénye és a fogalmi rendszerek következetes kimunkálása.⁵ Ezért e rövid tanulmány egy

* A tanulmány az NKFIH FK 125520 (*A jogosultságkultúra hiánya a közép-európai jogi kultúrákban. Mítosz vagy valóság?*) projektje keretében készült. Az bemutatott problémákat többször is részletesen átbeszéltük Bartha Attilával és Gajdusчек Györggyel, a projekt két másik résztvevőjével, ezért mindenképpen szeretnék nekik köszönetet mondani. E viták nagyon sokat segítettek e koncepció megfogalmazásában.

** Tudományos főmunkatárs, MTA TK JTI, habilitált egyetemi docens, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar.

¹ Vö. David Nelken: Comparative Legal Research and Legal Culture: Facts, Approaches and Values, *Annual Review of Social Sciences* 12 (2016), 45–62. o.

² Vö. Patricia Ewick – Susan S. Silbey: *The Common Place of Law*, The University of Chicago Press, Chicago-London, 1998.

³ Vö. Marc Hertogh: *Nobody's Law. Legal Consciousness and Legal Alienation in Everyday Life*, Palgrave-Macmillan, London, 2018.

⁴ Vö. Marina Kurkchian: The Illegitimacy of Law in Post-Soviet Societies, in: *Law and Informal Practices. The Post-Communist Experience* (szerk.: Denis J. Galligan-Marina Kurkchian), Oxford University Press, Oxford, 2003, 25–46. o.

⁵ Lásd pl. Bragyova András: *Az új alkotmány egy koncepciója*, KJK-MTA JTI, Budapest, 1995.

hasonló kísérlet bemutatásával, noha egy alapvetően más tudományterület keretei között, szeretne tisztelni az Ünnepeket sok évtizedes munkássága előtt.

2. Fontos jelezni, hogy a következőkben vázolt fogalmi rendszert nem az általánosság igénye inspirálta. Azaz, nem egy egyszer és mindenkorra érvényes felfogást kíván e rövid tanulmány bemutatni, hanem egy olyan megközelítést, mely egy adott kutatási program célkitűzéseiből következő elméleti igények alapján jött létre. E kutatást forrásait 2017 ősze óta az NKFIH biztosítja, címe: *A jogosultságkultúra hiánya a közép-európai jogi kultúrákban. Mítosz vagy valóság?* A projekt empirikus jellegű, ötvözi a kvantitatív és a kvalitatív módszereket, és az elméleti alapozás célja az empirikus kutatás fogalomrendszerének kialakítása, illetve az eredmények értelmezéséhez szükséges fogalmi keretrendszer megteremtése. E munka során a kortárs nemzetközi eredményekre is komolyan támaszkodtunk, nagy segítséget jelentett az a két nemzetközi *workshop* 2018 során, amelyeken külföldi kutatók mellett részt vett e terület két vezető nemzetközi személyisége is, az angol David Nelken és a holland Marc Hertogh.

3. *Jogi kultúra és jogtudat.* Egy, a jogosultságkultúra kutatása során operacionalizálható fogalmi rendszer kidolgozásának első, szükségszerű, lépése a jogi kultúra és a jogtudat fogalmainak meghatározása és pozíciójuk kijelölése. Kiindulópontunk itt a jogi kultúra fogalma, mely a társadalmi-jogi kutatások talán legáltalánosabb jelentésű koncepciója. A Lawrence M. Friedman munkásságának hatására⁶ az angol nyelvű jogtudományban elterjedő⁷ jogi kultúra fogalmának az elméleti keretek kidolgozása során az „általános ernyőfogalom” szerepét szántuk. Úgy véljük, hogy a későbbiekben alkalmazott fogalmakban – jogtudat, jogosultságtudat, jogosultságkultúra, a jogosultságtudat komponensei – közös, hogy mind a jogi kultúra részét alkotják. Azaz, ugyan eltérő intenzitással és különféle hatásmechanizmusokkal, de számunkra a jogi kultúra fogalma biztosítja azt a keretet, melyen keresztül a *socio-legal studies* eredményei becsatornázhatóak empirikus eredményeink elemzésébe. Más oldalról megvilágítva, a jogi kultúra kapcsán megfogalmazott állítások és eredmények valamilyen módon biztosan hasznosíthatóak további fogalmak definiálásánál is, és e fogalmak pedig hozzájárulnak a jogi kultúra komplex képének pontosabb megrajzolásához.

A jogtudat fogalma minden bizonnyal a jogi kultúra egyik döntő fontosságú eleme, ugyanis annak egyik lényeges jellemzőjére világít rá. E fogalom az ún. kritikai jogszociológia keretei között kapott kulcsszerepet,⁸ ugyanis rá tudta irányítani a figyelmet arra, a jog érzékelésének és megértésének eltérő konfiguráció lehetségesek összhangban az egyének vagy egy csoport társadalmi, kulturális vagy más jellemzőivel. A jogtudat fogalma is rendkívül összetett, hiszen beszélhetünk például a hátrányos helyzetben lévők jogtudatáról,⁹ de ugyanígy elemezhető az üzleti elit jogfelfogása is.¹⁰ Továbbá, a jogtudat kutatása elvezethet

⁶ Vö. Fekete Balázs: A kortárs 'jogi kultúra' fogalom eredete. Lawrence M. Friedman a jogi kultúráról, *Iustum Aequum Salutare* 13 (2017), 37–53. o.

⁷ Vö. Fekete Balázs: A jogi kultúra „korai recepciója”: A jogi kultúra fogalmának beépülése a '80-as és a korai '90-es évek jogirodalmába, *Jogtudományi Közlemény* 74 (2019) 349–358. o.

⁸ Vö. Fleck Zoltán et al.: *A jogtudat narratív értelmezése*, ELTE-Eötvös, Budapest, 2017, 11–108. o.

⁹ Vö. Ewick–Silbey: i. m. 9–13. o.

¹⁰ Vö. Hertogh: i. m. 109–129. o.

az egyéni cselekvést befolyásoló különféle normatív minták tipizálásáig és elemzéséig, de ugyanígy vizsgálható, hogy egy társadalmon belül milyen „normatív profilok” hatnak – a jogi azonosulástól a jogi elidegenedésig – az egyének joggal kapcsolatos gondolkodására és ezen keresztül cselekvéseire. Azaz, a jogtudat fogalma rámutat arra, hogy a jogi szabályok működése során komoly szerepet kapnak a joggal kapcsolatos – egyéni és csoportszintű – képzetek, és ezek nemcsak a jogkövetés és a jogelkerülés motivációivá válhatnak, hanem arra is jelentős hatással lehetnek, hogy a hétköznapi cselekvéseink során egyáltalán „mit és hogyan” érzékelünk jogként. Nem meglepő módon, a polgárok egyes csoportjainak jogtudatában megjelenő jog nem szükségszerűen és nem minden esetben vág egybe a jogról alkotott hivatalos, a jogi intézmények által megjelenített képpel. E diszkordanciák és torzulások kutatása komolyan hozzájárulhat a jog működése valóságának megértéséhez.

Kutatásunk számára tehát a jogi kultúra és jogtudat fogalmai – és az ezekhez kapcsolódó eredmények – alkotják az általános háttérrel, és egyben ki is jelölik azt a végső koordináta rendszert és tudományos „nyelvet”, mely segítségével elemzéseinket végezzük és eredményeinket megfogalmazzuk.

4. *Jogosultságtudat és jogi elidegenedés.* Ahogy láthattuk, a jogi kultúra és a jogtudat fogalmai kapcsán nem jött még létre konszenzuális definíció pontos jelentésükről, hanem azok a kutatási problémákkal és a szerzők elméleti irányultságával összhangban formálódtak az elmúlt évtizedekben. Ezért mindenképpen szükségessé vált egy kevésbé absztrakt és így jobban operacionalizálható fogalom bevezetése a kutatásunkba. E fogalom a jogosultságtudat (*rights consciousness*). A jogosultságtudat fogalma a jogtudat egy specifikus elemét emeli ki: azt, hogy a polgárok képesek-e arra, hogy mindennapi konfliktushelyzeteik során – a sok más lehetőség, pl. erőszak, meggyőzés, személyes megállapodás, informális befolyásolás mellett – a jogi igények megfogalmazása mellett döntsenek. E döntésben kiemelkedő szerepet játszik a jogosultságok tudata, azaz annak felismerése, hogy e helyzetekben „jogom van” vagy „jogom lehet” valamihez, és ez a jog kikényszeríthető a bíróságok előtt és a végrehajtás segítségével. A nemzetközi irodalomban a jogosultságtudat fogalmát leginkább az alkotmány által biztosított alapjogok elismertségének kutatása során alkalmazták,¹¹ azonban az alkotmányjoginál szélesebb nézőpontból is megközelíthető. Ebben az esetben nem elsődlegesen alapjogi kérdésekkel kötjük azt össze, hanem olyan mindennapi szituációkkal – pl. kártérítés, gyermekelhelyezés, hatósági eljárással szembeni fellebbezés, vagy éppen ügyvéd részvétele egy eljárásban – melyek felfoghatóak, és itt a hangsúly a feltételes módon van, a jogrendszer által garantált jogosultságokon alapuló jogi igények alapján is.

Összehasonlítva a jogtudattal a jogosultságtudat egy jóval lehatároltabb – és így az empirikus kutatás számára jobban alkalmazható fogalom. Egyrészt, a

¹¹ Vö. James L. Gibson – Raymond M. Duch: Support for Rights in Western Europe and the Soviet Union. An Analysis of the Beliefs of Mass Publics, in: *Research on Democratization and Society. Democratization in Eastern and Western Europe* (ed. F. D. Weil), JAI Press, Greenwich, CT, 1993, 241–263. o.

jogtudat komplexitásával szemben a jogosultságtudat egy jelenségre fókuszál: a jogok jelentőségére a mindennapi cselekményeinek során. Másrészt, ellentétben a jogtudat átfogóságával, mely a joggal kapcsolatos általános képzetekre kíván rámutatni, a jogosultságtudat döntően szituatív jellegű, mivel jogainkat a leggyakrabban nem általánosságban „éljük meg”, hanem egyes helyzetek során szoktunk rájuk hivatkozni. Továbbá míg a jogtudat a jogi képzetek és azokra alapuló narratívák sokféleségéből indul ki, addig a jogosultságtudat háttérben a jog működésének egyik legalapvetőbb gondolati szerkezete – „jogom van valamire, ezért mások kötelezettek velem szemben” – áll, és ez szintén jelentősen megkönnyíti az empirikus kutatás kivitelezését, hiszen könnyen azonosíthatóvá teszi azokat a jelenségeket, melyeket az empirikus kutatás során meg kívánunk ismerni. A jogi elidegenedés lényegében a jogosultságtudat „megfordítása”, vagy úgy is mondhatjuk, hogy e fogalompár ugyanannak a jelenségnek – a joghoz való társadalmi viszonyinak – a két oldala. Jogi elidegenedésről akkor beszélhetünk, ha a polgárok valamilyen okból úgy döntenek, hogy nem a jog által felkínált, döntően a jogosultságok logikájára épülő normatív minták segítségével kívánják mindennapi konfliktusaikat rendezni. A jogidegenség minden társadalomban létezik, kortárs holland kutatások szerint a polgárok egy jelentős része kifejezetten a cinikus vagy a kívülálló attitűdjével viszonyul a jogi szabályokhoz.¹² A szocialista Magyarországon szintén kimutatható volt a jogidegen normatív minták jelentős hatása és így a jogosultságtudat gyengesége.¹³ E jelenséget továbbgondolva akár az is megállapítható, hogy a társadalmi tapasztalatok és meggyőződések hatására olyan vélekedésrendszerek is kialakulhatnak a jogról, melyek azt negatív fénybe állítják és ezzel olyan cinikus és kiábrándult értelmezési közeget teremtenek, mely a legjobb szándékú és kiemelkedő szakmai minőségű jogalkotás eredményeinek társadalmi érvényesülését is ellehetetleníthetik.¹⁴

Kutatásunk központi fogalma tehát a jogosultságtudat – belehelyezve a jogi kultúráról és jogtudatról szóló szélesebb körű diskurzusba – és annak is tudatában vagyunk, a jogosultságtudat kutatásán keresztül a jogi elidegenedés jelenségéhez is közelebb tudunk kerülni. A jogosultságtudatról megfogalmazott állítások ugyanis a jogi elidegenedés természetét és határait is segíthetnek megérteni.

4. *Jogi éberség – a jogok azonosítása – jogi mobilizáció.* Egy valóban működőképes empirikus kutatás számára a jogosultságtudat fogalma természetesen még mindig túlzottan absztrakt, hiszen óriási hiátust láthatunk egy kérdőívben megfogalmazott kérdés elvárt konkrétsága és a fentiekben bemutatott fogalom magas szintű általánossága között. E hiányt három további – még kevésbé absztrakt – fogalom bevezetésével kívántuk áthidalni, mert úgy véltük, hogy ezekre már értelmesen lehet empirikus kérdéseket építeni. Továbbá, e fogalmak segítségével még közelebb kerülhetünk a jogosultságtudat összefüggéseinek megértéséhez is.

A jogosultságtudat első komponense az ún. jogi éberség. Véleményünk szerint e komponense a jogosultságtudat működésének első és nélkülözhetetlen

¹² Hertogh: i. m. 49–63. o.

¹³ Sajó András: *Látászat és valóság a jogban*, KJK, Budapest, 1986.

¹⁴ Vö. Kurkchyan: i. m.

mozzanatát ragadja meg, azt, hogy a polgárok képesek-e egy konfliktushelyzetet „jogi jellegűként” (is) azonosítani. Azaz, megjelenik-e az a képzet a polgárok gondolkodásában, hogy egy adott, mindennapi konfliktusnak lehet jogi jellege is, a személyes, a morális és más ugyanennyire lényeges vonatkozások mellett. A jogi éberség nélkül ugyanis eleve értelmetlennek tűnik bármilyen szintű jogosultságtudatról beszélni, mivel ha egy helyzetben nem látjuk a jogi dimenziót, bizonyára az sem merülhet fel, hogy annak megoldásában a jogok bármilyen szerepet játszhatnak.¹⁵A jogosultságtudat következő komponense a jogok azonosítása vagy – másképp megfogalmazva – a jogok azonosításának képessége. Nem nehéz belátni, hogy ha egy konfliktushelyzetet képesek vagyunk „jogi jellegűként” azonosítani, ez még önmagában nem jelenti azt, hogy tudatában lennénk annak, hogy e helyzetben jogaink is lehetnek, amelyeket akár állami intézmények hivatalos eljárásaiban is érvényesíthetünk. A jogok azonosítása lényegében azt a mozzanatot emeli ki a jogosultságtudatból, hogy egy jogiként felismert helyzetben képesek vagyunk-e legalább a legalapvetőbb szinten megfogalmazni a helyzet jogi tétjét. Azaz, legalább egy minimális szintig képesek-e a polgárok „lefordítani” konfliktushelyzeteiket a „jogok nyelvére”,¹⁶ és így olyan alapvető terminusokban elgondolni azokat, legalább részben, minthogy „jogom van”, „kötelezettség áll fenn”, megnevezni egy adott jogot, és továbbiak. Ha ez a képesség nem áll a rendelkezésükre, akkor a rendelkezésükre álló jogérvényesítési eljárások igénybevétele is lehetetlennek tűnik, hiszen nincs miért azokat elindítani.¹⁷

Az előbbieket mellett a jogosultságtudat működéséhez szükséges még egy harmadik mozzanat is: a jogi mobilizáció. Nem szabad elfelejteni, hogy a jog a valóságban csak akkor fejthet ki bármilyen hatást, ha azt hivatalos eljárásban érvényesítik. Ezt fejezi ki igen találóan a híres angol jogi aforizma: „*no writ, no right*”, mely a mi kutatásunk szemszögéből is fontos tanulságot hordoz. A jogosultságtudat szempontjából a konfliktusok „jogi jellegének” felismerése, és a „jogok nyelvének” legalább alapszintű használata mellett ugyanolyan fontos, hogy vajon a polgároknak szándékában áll-e ügyükkel a bíróságokhoz vagy a hatóságokhoz fordulni és ott „jogorvoslatot” keresni. E ponton nem egyszerűen a bíróságokkal és hatóságokkal kapcsolatos általános bizalomról lehet szó, hanem sokkal fontosabbnak tűnnek azok az attitűdök, mely a polgárok gondolkodásában az eljárás megindítást támogatják, pl. a bírósági eljárások pártatlanságába vetett hit, vagy éppen gyengítik, pl. az eljárások költségességének képzete.

5. *A jogosultságtudat strukturált és dinamikus képe.* A fenti komponensek rámutatnak arra, hogy a jogosultságtudat – bármennyire is közhelyesen hangzik ez a megállapítás – komplex jelenség, mely több komponens együtthatásában ölt

¹⁵ A kutatás magyar adatainak előzetes elemzését lásd: Bartha Attila – Fekete Balázs – Gajdusчек György: *A jogosultságtudat empirikus elemzése: a jogi éberség komponense*, JTIBlog, <https://jog.tk.mta.hu/blog/2019/07/jogi-ebereg>, 2019. július 28.

¹⁶ Fleck Zoltán több előadásban is amellett érvelt, hogy a „jogok nyelve” nem létezik a magyar jogi kultúrában. Vö. Fleck et al.: i. m. 76–85. o.

¹⁷ A kutatás magyar adatainak előzetes elemzését lásd: Bartha Attila – Fekete Balázs – Gajdusчек György: *A jogosultságtudat empirikus elemzése: a jogi éberség komponense*, JTIBlog, <https://jog.tk.mta.hu/blog/2019/07/a-jogok-azonositasa>, 2019. július 28.

formát. Természetesen nem állítjuk azt, hogy csak e három komponens létezhet, de jelenlegi kutatásunk számára e három komponens olyan megfelelő keretet kínált, melyre már az empirikus kutatásban operacionalizálható kérdéssort építhettünk fel. Másrészt, mivel e három fogalom egymásra épül – jogi éberség, jogok azonosítása és a jogi mobilizáció –, e rendszer lehetővé teszi, hogy a jogosultságtudatról egy strukturált elemzést tudjunk készíteni. E strukturáltság megteremti egyrészt az adatok értelmezésének megfelelő keretét, másrészt pedig lehetővé teszi az összehasonlítást is más országokra vonatkozó eredményekkel is, amennyiben ilyenek a rendelkezésre állnak. Ahogy látható, a három komponens között alapvetően egymásra épülést feltételezünk, ami azt is jelenti, ezzel lehetővé válik a jogosultságtudat differenciáltságának megragadása is. A jogosultságtudat ugyanis nem egyszerűen vagy van, vagy nincs, hanem ennél sokkal összetettebb, számos árnyalatot magába olvaszt. Könnyen elképzelhető, hogy a magyar társadalomnak van egy olyan rétege, mely teljes mértékben jogtudatos, azaz tudatában van az élethelyzetek jogi dimenzióinak, bírja a „jogok nyelvét”, és hajlandó is bírósági vagy hatósági eljárást indítani – például a jogászság. Emellett, az is ugyanilyen könnyen elképzelhető, hogy más csoportok esetében nem beszélhetünk ilyen erős jogosultságtudatról, hanem különféle árnyalatokat láthatunk, melyekre a gyenge vagy a gyengébb jogosultságtudat kifejezést alkalmazhatjuk. Azaz, úgy véljük, hogy a jogosultságtudat komponenseinek vizsgálata mind egymáshoz való viszonyukban, mind önmagukban jelentősen gazdagíthatja a magyar társadalom joghoz való igen sokrétű viszonyának megismerését.¹⁸ Mindezt úgy teheti, hogy e kutatás közben nem lépünk ki a kortárs társadalmi-jogi kutatások hagyományából sem, így abba a nemzetközi tapasztalatokat is becsatornázzhatjuk.

6. A fenti fogalmi rendszer természetesen nem jelenti azt, hogy a jog és társadalom egymásra hatásának és viszonyainak összes problémáját megoldottuk volna. Sőt, valójában, csak a problémakör egy lehetséges metszetét tártuk fel és próbáltuk meg tipizálni. Számos lényeges kérdés – pl. a történelmi tapasztalatok hatása,¹⁹ a jogról alkotott narratívák szerepe a jogi kultúra formálásában²⁰ –, az elemzés hatókörén kívül maradt. Azonban – ahogy ezt az Ünnepelet munkássága is bizonyítja e téren²¹ – az ilyen elméleti kísérletek sem haszontalanok, hiszen inspirálhatják és így formálhatják a kutatói érdeklődés irányait.

¹⁸ Vö. pl. Róbert Péter – Fekete Balázs: Ki ellen nyerne meg Ön egy pert? Attitűdök jogról, bizalomról, rétegződési nézőpontból, *Iustum Aequum Salutare* 13 (2017), 81–97. o.

¹⁹ Vö. pl. Péter László: Autokrácia Kelet-Európában, in: Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és a kelet-európai történelemből*, Budapest, Osiris, 1998, 37–59. o.

²⁰ Vö. pl. H. Szilágyi István: Kínos történetek. Jogi történetmesélés és jogszociológia, in: *Iustitia meghallgat. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (szerk.: Bodnár Kriszta – Fekete Balázs), Budapest, MTA TK JTI, 2018, 203–217. o.

²¹ Lásd pl. Bragyova András: Vázlat a modern alkotmány három ideáltípusáról, in: *A világ mi magunk vagyunk. Liber Amicorum Imre Vörös* (szerk.: Fekete Balázs – Horváth Balázs – Kreiszig Brigitta), Budapest, HVG Orac, 2014, 45–56. o.